

ARKAİK-PERİFERİK KAVRAMI VE BU KAVRAMIN TARİHİ BATI RUMELİ TÜRKÇESİ AĞIZLARININ TESPİTİNDEKİ ÖNEMİ¹

*ARCHAIC-PERIPHERAL CONCEPT AND THEIR IMPORTANCE IN
DETERMINING THE ANCIENT WEST RUMELI TURKISH DIALECTS*

Prof. Dr. Güner GÜLSEVİN

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü/İzmir

Özet

Bugün yaşayan ağızların, tarihin herhangi bir döneminde ne türlü özellikler taşıdığını belirlemek çok zordur. Eski metinler genellikle kendi dönemlerinin edebî dilleriyle yazıldığı için, ağızlar hakkında aydınlatıcı ve doyurucu veriler sunmazlar. Seyahatnameler gibi eserler, bazen anlatılan bölgelerin ağız özellikleri hakkında da bilgi verir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi o tür eserler için önemli bir örnektir. XVII. yüzyıldaki Türkçenin ağızları hakkında paha biçilmez bilgiler sunar. Ancak o tür bilgiler bile tarihteki ağızları bütünüyle yansıtmaz.

Günümüz ağızlarını anlamak için tarihî dönemleri bilmemiz gerektiği kadar, tarihî dönemleri anlamamız için de bugünkü ağızları bilmemiz, incelememiz ve göz önünde bulundurmanız gerekmektedir. Özellikle de “periferik” diyalektler arasında bulunan Batı Rumeli ağızları, Kuzeydoğu Anadolu ağızları ve Doğu Anadolu ağızları, bazı özellikleriyle, tarihî Oğuzcanın canlandırılmasında anahtar rol oynayabilir.

Bu makalede, yaşayan Batı Rumeli ağızlarının arkaik-periferik özelliklerinden hareketle Eski Oğuzcanın yapısı hakkında nasıl sonuçlara varılabileceği hususunda bazı tespitler yapılmaya gayret edilecektir. Amaç XVII. yüzyıldaki Batı Rumeli Türkçesi ağzının özelliklerini belirleyebilmektir. Bu amaca yönelik olarak makalede 2 arkaik-periferik özellik üzerinde durulacaktır. Bunlar: 1. Batı Rumeli, Kuzeydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu ağızlarında sadece tek varyantlı olarak *-miş* (*doy-miş* ‘doymuş’) şeklinde kullanılan geçmiş zaman eki. 2. Yine bu periferik ağızlarda iki ünlü arasında veya ünlüden sonra hâlâ Eski Türkçedeki gibi patlayıcı olarak yaşayan /G/ damak ünsüzü.

Anahtar Kelimeler: Batı Rumeli Türkçesi, Tarihî Ağızlar, Arkaik Unsurlar, Periferik Ağızlar

Abstract

It is highly tough to designate what kind of features dialects spoken at the present time had in a specific period of history. As the ancient texts had been written with literary language of their time, they do not offer enlightening and satisfying data on dialects. Works like travelogues sometimes provide information about the characteristics

¹ Bu makale, TÜBİTAK tarafından desteklenen ve yürütücüsü olduğum [112 K 404] numaralı araştırma projesi kapsamında üretilmiştir. Destekleri için TÜBİTAK’a teşekkür ederim.

of dialects of the described area: Travelogue of Evliya Çelebi is a good example for that kind of works. It supplies invaluable information on XVII Century Turkish Dialects, though, that information does not reflect the dialects completely.

In order to understand ancient dialects, we need to know about ancient periods and similarly, to know about ancient periods, we need to understand, examine and consider modern-day dialects. Especially, being in the peripheral dialects category, some features of West Rumeli dialects, Northeast and East Anatolia Dialects may play key role in reviving ancient Oghuz Dialect.

In this study, with reference to archaic-peripheral features of living West Rumeli Dialects, it is aimed at identifying possible results that may be reached at about the structure of Ancient Oghuz Dialect. The aim is to specify the features of XVII Century West Rumeli Turkish Dialect. With reference to this aim, in the article two archaic-peripheral features will be considered. They are 1. Past Tense Suffix of monovariant –miş (doy-miş ‘doymuş’) in West Rumeli, Northeast and East Anatolia Dialects 2. Turkish /G/ palatal consonant, such as in peripheral dialects between two vowels or after vowel, or plosive consonant used in Ancient Turkish.

Key Words: West Rumeli Turkish, Ancient Dialects, Archaic Features, Peripheric Dialects

GİRİŞ

Harezm ve Horasan bölgelerinden XI. yüzyıldan itibaren kalabalık gruplar hâlinde Anadolu'ya gelen Oğuzlar, yeni topraklarını kendilerine vatan yaparlarken bir bölümü de Kosova'ya kadar giderek Rumeli'ye yerleşmişti. XIII. yüzyıldan itibaren kendi lehçelerine dayanarak edebî, dinî, bilimsel metinler yazdılar. XV. yüzyılın sonuna kadar muhtelif Oğuz ağızlarının özelliklerini bulabileceğimiz sayısız eser meydana getirildi. XVI. yüzyıldan itibaren ise ortak bir yazı dilinin ürünleri verilmeye başlandı.

Türkiye Türkçesi ağızları olarak nitelendirilen ağızlar, yukarıdaki sürecin günümüzdeki devamı olan ağızlardır. Yani, bugün İran'dan Batı Rumeli'ye kadar konuşulan Oğuz ağızları, XI-XV. yüzyıllardaki ağızların devamı durumundadır. Bu yüzden, günümüz ağızlarını anlamak için tarihî dönemleri bilmemiz gerektiği kadar, tarihî dönemleri anlamamız için de bugünkü ağızları bilmemiz, incelememiz ve göz önünde bulundurmanız gerekmektedir. Özellikle de “periferik” diyalektler arasında bulunan Batı Rumeli ağızları, Kuzeydoğu Anadolu ağızları ve Doğu Anadolu ağızları, bazı özellikleriyle, tarihî Oğuzcanın canlandırılmasında anahtar rol oynayabilir.

Bu makalede, Batı Rumeli ağızlarının arkaik-periferik özelliklerinden hareketle Eski Oğuzcanın yapısı hakkında nasıl sonuçlara varılabileceği hususunda bazı tespitler yapılacaktır.

Bunun için, öncelikle şu üç kavramdan (“periferik”, “arkaik”, “arkaik-periferik”) bizim kastımızın neler olduğuna kısaca değinmek istiyoruz:

Periferi / Periferik Özellik

Bir dilin veya diyalektin yayılma sahalarının uç bölgeleri ve o bölgelerde görülen ortak özelliklerdir. Yakutça ve Çuvaşça, özellikle Köktürkçedeki kelime başı /y-/ ünsüzüne karşılık olarak /s-/ ve /ś-/ kullanıyor olmalarından dolayı G. Németh ve R.R. Arat'ın tasniflerinde Türk dilinin periferik dalları olarak değerlendirilmiştir (ARAT 1953, 139).²

Periferik özellik için bir örnek: Eski Türkçede ünlüden sonra veya iki ünlü arasındaki /G/ sesi Batı Oğuzcasında eriyip büzülerek uzun ünlü veya ikiz ünlü hâline gelmiştir: *tag > /dā/,*

² Çuvaşça ve Yakutçanın, y- = s- ~ ś- denkliliğinden dolayı Türk dilinin 2 periferik kolu kabul edilmesi görüşünün tatmin edici olmadığını ve gerekçelerini A. Dilaçar 1954'te yazmıştı (DİLAÇAR 1954, 51-53). Bunun periferik özellik olmaması gerektiğine ben de bir yazımda değinmişim (GÜLSEVİN 1990, 62-63).

ogul >> /öl~/oull/. Benzer bir değişme, Türk dünyasının Kuzeydoğu (Sibirya) grubunda da görülür: Yakutçada *tag* >> *tua*, *ogul* >> *uol* (EMRE 1949, 373-374).

Bir başka örnek: Türk dünyasının Güneybatısındaki Türkiye Türkçesindeki *ısr-* fiili Türkmencede, Kıpçak ve Karluk lehçelerinde bile bulunmamasına rağmen, Kuzeydoğudaki Sibirya grubunda kullanılmaktadır: Yakutça *ıtır-* (PEKARSKİY 1945, 426).

Arkaik (Eskicil) Özellik:

Arkaik-arkaizm terimi birçok araştırmada kullanılmış olmasına rağmen, sadece bazılarında bu kavram tartışılmıştır. Genel olarak “*arkaizm: Kullanıldığı çağdan daha eski bir çağa ait biçimin, yapının özelliği*” (Türkçe Sözlük 2011, 153); “*arkaik: Konuşulan ve yazılan dilde, kullanımdan düşmüş olan (eski söz veya deyim)*” (Türkçe Sözlük 2011, 153); “*eskilik: Eskiden kalma; yazı ve konuşma dilinde artık kullanımdan düşmüş olan, dilin daha eski veya tarihi devrelerine ait kelime, deyim ve şekiller*” (KORKMAZ 1992, 55) şeklinde tanımlanagelmektedir. OKATAN (2013) ve ÜŞENMEZ (2014) kendilerinden önce yayımlanan çalışmalarda arkaizm teriminin kullanımına da geniş olarak yer vermişlerdir. Çağataycadaki arkaik unsurları inceleyen Mehmet Ölmez ise arkaik terimini ayrıntılı olarak değerlendirmiştir (ÖLMEZ 2003, 135-138). ÖLMEZ (2003) dışındaki çalışmalarda genellikle arkaik olarak gösterilen unsurlar, verilen tanımlara tamamıyla uyuyor diyemeyeceğimiz örneklerdir. Herhangi bir tarihî metin veya dönem üzerine çalışanlar, bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde (bir bakıma İstanbul ağzında) kullanılmayan fakat hem bugünkü birçok ağızda hem de makalelere konu olan dönemin neredeyse bütün eserlerinde kullanılan kelimeleri bile, o dönem veya eserin dili için ‘arkaik’ olarak gösterebilmektedir. Örneğin Anadolu Türkçesinin XIV. veya XVI. ya da XVII. yüzyılına ait bir eserde geçen *görk* ‘güzellik’ kelimesini araştırmacılar o metnin dili için arkaik olarak gösterebilmektedir. Oysa bu kelime ilgili dönemin neredeyse bütün eserlerinde, hem de işlek olarak kullanılmaktadır. Hatta bütün Eski Anadolu Türkçesi değerlendirilirken bile bu kelimeyi arkaik unsur saymak yoluna gidenler olmuştur. Oysa araştırmacıların kendi verdikleri ve kabullendikleri tanımlarda bile “*Konuşulan ve yazılan dilde, kullanımdan düşmüş olan (eski söz veya deyim)*” denildiği hâlde, ilgili dönemin neredeyse bütün eserlerinde kullanılan, yani o gün için canlı ve işlek olan unsurlar bile arkaik olarak gösterilebilmektedir.

Burada, arkaizm üzerine söylenmiş olanları tekrarlamak, değerlendirmek veya eleştirmek istemiyorum. Bu kavram üzerine kendi bakış açımı ve yaklaşımımı kısaca aktarmakla yetineceğim:

Arkaik (eskicil) unsurlar meselesinde şu gerçek gözden uzak tutulmamalı ve akıldan çıkarılmamalıdır: “*Eski şekli devam ettirmek, korumak*” başka bir şeydir, “*eskicil (arkaik) özellik olarak yaşamak*” başka bir şeydir. Yazı dilleri, bunların lehçeleri ve onların ağızları zaten dillerinin eski şekillerini büyük ölçüde devam ettirirler. Yani dillerdeki birçok unsur zaten eski şekillerdir. Eski şeklin devam etmesi nasıl bir doğal süreçse, belirli şartlarda eski şeklin değişmesi de³ aynı derecede normaldir. Bazen eski özelliklerinden birini bir yazı dili veya diyalekti muhafaza eder, bazen başka bir yazı dili veya diyalekti devam ettirir.

Arkaik unsurdan bahsedilmesi için muhakkak bir karşılaştırma yapılması gerekir. Bu karşılaştırma ya *eşzamanlı* olarak o dönemdeki bir başka diyalekt ile ya da *artzamanlı* olarak söz konusu diyalektin eski dönemi ile yapılabilir.

³ Belirli şartlarda, belirli eğilimlere göre ses değişimleri olabilir. Örnek olarak, dudak ünlülerinin yanındaki bir damak ünsüzünün benzetmeye uğrayarak dudaklılaşması doğal bir eğilimdir. Bazı kelimelerde bu eğilime bağlı olarak dudaklılaşma olabilir (*ögey* >> *üvey*, *toñuz* >> *domuz*, *könlek* >> *gömlek*), bazı kelimelerde olmayabilir. Bazı diyalektlerde bu tür dudaklılaşma daha yaygınlaşabilir, bazılarında yaygınlaşmayabilir.

Türkiye Türkçesindeki *baş, yol, biz, ben, al-*, vs. kelimeleri Eski Türkçe ile aynı olmasına rağmen *arkaik* olarak değerlendirilemez, çünkü zaten eski şekli devam ettirmek normal bir durumdur. Ama, örneğin Kazakça ile kıyaslama yapılacak olduğunda Türkiye Türkçesindeki *baş*, Kazakçadaki *bas* kelimesine göre, Türkiye Türkçesindeki *ben* Kazakçadaki *men* kelimesine göre 'daha eski şekli muhafaza etmiş' olarak tanımlanabilir. Kazakça ise kelime başı **k-** ünsüzünü (*kel-*) devam ettiriyor olması bakımından Türkiye Türkçesi **g-** (*gel-*) şekline göre daha arkaik bir şekli kullanmaktadır, diyebiliriz. Ağızlar için de durum böyledir. Bir ağız herhangi bir şekli, diğer ağız ise başka herhangi bir şekli daha eski yapısı ile kullanmaya devam ediyor olabilir. Yaşayan Türk yazı dilleri ve diyalektlerine *karşılaştırmalı* olarak bakıldığında;

Tuvaca ve Halaçcadaki **d/** ünsüzü (*adək, hadək*), Kırgızca, Özbekçe, Tatarca ... *y/* (*ayak*) ünsüzüne göre daha arkaik bir şekli yaşatmaktadır.

Yakutça, Halaçça, Türkmençe eski fonemik ünlü uzunluklarını devam ettiriyor olmaları bakımından, bunları normal süreli telaffuz eden diğer yazı dilleri veya diyalektlere göre arkaik bir özelliği yaşatmaktadır.

Türkiye Türkçesi, Kırgızca, Özbekçe, Tatarca vs., Eski Türkçe **-ç-** ünsüzünü koruması bakımından Kazakça, Karakalpakça ve Nogaycaya göre daha arkaik şekli devam ettirmektedir.

vb.

Yani Tuvacadaki **d/**, Tuvaca söz konusu olduğunda arkaik bir unsur olarak değerlendirilemez. Kırgızca veya Türkmençeye bakıldığında Tuvacadaki **d/** arkaiktir, diyebiliriz. Türkiye Türkçesindeki *baş* kelimesi, yani **ş/** ünsüzünü kullanması arkaik bir unsur olarak kabul edilmez. Bunu **s/** olarak söyleyen Kazakça ile kıyaslandığında Türkiye Türkçesindeki **ş/** kullanımı arkaiktir, denilebilir.

Ağızlardan örnek verelim: Eski Türkçedeki *agu* 'zehir' kelimesi yerine daha sonra Anadolu Türkçesinde de Arapça kökenli *zehir* kelimesi yaygınlaşmıştır. Bugün edebî Türkiye Türkçesinde *zehir* kelimesi kullanılır. Türkiye Türkçesinin bazı ağızlarında ise hâlâ eski *ağı/ağu* kelimesi yaşamaktadır. Akhisar-Manisa, Bandırma-Balıkesir vs. ağızlarındaki *ağu* kelimesi o ağızlar söz konusu olduğunda elbette arkaik değildir. Çünkü *ağu* kelimesi onlarda doğal olarak yaşamaktadır (tıpkı edebî dildeki *baş, ben* kelimeleri gibi). Edebî dili oluşturan İstanbul ağzı ile karşılaştırdığımızda, bazı ağızlarda görülen *ağu* şekli İstanbul ağzına göre arkaik bir unsuru devam ettirmiş olmaktadır.

Yukarıda, aynı dönemdeki farklı yazı dilleri, lehçeleri veya ağızları *eşzamanlı* karşılaştırıldığında arkaik unsurlardan bahsedilebileceğine örnekler verildi. Peki *sadece tek bir dil (veya lehçe ya da ağız) söz konusu olduğunda, eşzamanlı karşılaştırma yapılmadan arkaizm söz konusu olabilir mi?* Yukarıdaki açıklamalar gözden uzak tutulmayarak şöyle bir yaklaşımda daha bulunulabilir:

Tek bir dil (veya lehçe ya da ağız) söz konusu olduğunda da arkaizmler olabilir. Burada, o diyalekt *eşzamanlı* olarak başka diyalektlerle karşılaştırılmaz; *artzamanlı* olarak kendisinin eski şekliyle karşılaştırılabilir. Bir örnek;

Türkiye Türkçesi, Oğuzca olan Osmanlı Türkçesinin devamıdır ve İstanbul ağzına dayanır. Yani, edebî Türkiye Türkçesi, bir ağız olan İstanbul ağzına dayanmaktadır. Oğuzcada, Eski Türkçedeki kelime başı **k-** ünsüzünün (ön sıradan ünlülü kelimelerde de art sıradan ünlülü kelimelerde de) ötümlüleştirilerek **g-** yapılması çok yaygın bir eğilimdir. Ancak bu değişim, Oğuzcanın bütün ağızlarında ve onların bütün ilgili kelimelerinde gerçekleşmiş değildir. Bazı diyalektlerde ötümlüleşme daha yaygın, bazılarında ise (diğerine nazaran) biraz daha geridir. Türkiye Türkçesi edebî dilinde, yani İstanbul ağzında art ünlülü kelimelerde **k- > g-** eğilimi bulunmasa da (*kapı, koş-*), bu ötümlüleşme özellikle Batı Anadolu ağızlarının en temel

özelliklerinden olmuştur (*kapı* > *gapı*, *koş-* > *goş* vs.). Türkmencenin ise hem edebî yazı dilinde hem de ağızlarında **k-** > **g-** karakteristiktir (*kapı* > *gapı*).

Ön sıradan ünlülü kelimelerde edebî Türkiye Türkçesinde (yani İstanbul ağzında) **k-** > **g-** ötümlüleşmesi yaygın ve karakteristiktir (*kel-* > *gel-*, *kör-* > *gör-*, *könül* > *gönül* vs.). Ancak İstanbul ağzında bu şartlarda ötümlüleşmesinin olmadığı birkaç kelime de vardır: *kişi*, *keçi*, *kendi*, *köprü*. Bazı ağızlarda ise bu kelimelerde bile ötümlüleşme gerçekleşmiştir: *gişi*, *geçi*, *gendi*, *göprü*. Demek ki Batı Oğuzcasında **k-** > **g-** ötümlüleşmesi oldukça yaygın ve karakteristik bir değişimdir. Türkiye Türkçesinde, yani İstanbul ağzı kendi tarihî dönemleri olan Osmanlıca, Eski Anadolu Türkçesi, Harezmi-Horasan Oğuzcası ve Eski Türkçeye karşılaştırılınca yaygın ve karakteristik olan bu **k-** > **g-** ötümlüleşmesine uymamış olan *kişi*, *keçi* ... gibi kelimeler, bugün için normal eğilimin dışında kalan, arkaik şekillerdir. Yani XIII. yüzyıldan beri izlenen ve bu bölgelerde beklenen **g-**’li şekillerde değil de, eskiden olduğu gibi **k-**’li şekillerde yaşamaktadır.

Arkaik-Periferik Özellik:

Her arkaik özellik periferik olmayacağı gibi, her periferik özellik de arkaik olmayabilir. Ancak bazı unsurlar hem periferik hem de arkaik özellik taşımaktadır. Tarihi dönemlerin dillerini canlandırmakta bu son tür unsurlar özellikle önem taşımaktadır.

Periferik fakat arkaik olmayan unsurlara bir örnek:

Türk dilinde iki ünlü arasındaki /G/ ünsüzünün büzülerek ya uzun ünlü ya da diftong olması hem Güneybatı (Batı Oğuzcası) (*tag* >> *dā*, *ogul* >> *öl* ~ *oul*) hem de Kuzeydoğu (Sibirya) grubunda (Yakutça *tag* >> *tia*, *ogul* >> *uol*) (EMRE 1949, 373-374) görülen bir periferik özelliktir ama arkaik özellik değildir. Çünkü bu diyalektlerin eski dönemlerinde bile bu durumlarda **VgV** bulunmaktaydı. Eski Anadolu Türkçesinin metinlerinde o heceler “kef” ya da “gayın” harfleriyle yazılmaktaydı. Yani XV. yüzyılda da, muhtemelen çok sonraları da **dag/dağ**, **ogul/oğul** telaffuzları vardı. Balkanlardaki dillere (Bulgarcaya, Sırpçaya vs.) geçen Türkçe kelimelerden, daha eski dönemlerde geçmiş olanlarda bu /G/ ünsüzünün bulunması da o dönemlerde telaffuz edildiklerini kanıtlamaktadır (HAZAI 1960, 206-207). Yani, Batı Oğuzcası ile Kuzeydoğu’daki Sibirya Türkçelerinde görülen **VgV** > **V~vv** değişimi periferik olsa da arkaik özellik değildir.

Hem periferik hem de arkaik olan unsurlara bir örnek:

Ana grupta bazı değişimler olunca pek çok bölgede bu unsurlar yaygınlaşır; ancak uç bölgelerde kalan diyalektler bu değişmeden uzak kaldıkları için daha eski şekilleri muhafaza edebilirler. XVI. yüzyılda Anadolu Oğuzcasında şimdiki zaman için **-(V)r** eki işlekken henüz **-(y)A yorur** (> **-Iyor**) yaygın değildi. Bergamalı Kadri, XVI. yüzyılda yazdığı Müyessiretu’l-’Ulüm adlı gramerinde o dönemin Türkçesi için şimdiki zaman çekiminde **-(V)r**, olumsuz için **-mAz** eklerini vermiş; **-(I)yor** ~ **-(y)A yorur** gibi şekilleri göstermemiştir (ATALAY 1946, 17-18). Daha sonra ana grupta şimdiki zaman çekimi için **-(I)yor** eki yaygınlaştı. **-(I)yor** ekinin yaygınlaşmasından önce ana gruptan ayrılan Batı Rumeli ve Kıbrıs Türklerinin dilinde ise **-(V)r** ekinin kullanımı devam etti. Günümüzden bakılınca, Batı Rumeli ve Kıbrıs Türk ağızlarında şimdiki zaman çekiminde **-(V)r** ekinin kullanılması, bu iki gruba periferik özellik kazandırmaktadır. **-(V)r** eki **-(I)yor** ekinden eski olduğu için, aynı zamanda arkaiktir. Yani Batı Rumeli ve Kıbrıs Türkçelerinde şimdiki zaman için kullanılan **-(V)r** eki arkaik bir periferik özelliktir.

Batı Rumeli Türkçesinin Ayırıcı Özellikleri:

Batı Rumeli Türkçesi ağızlarını diğer Türkiye Türkçesi ağızlarından ayıran temel özellikler genel hatlarıyla belirlenmiştir.⁴ Araştırmacılar bu konuda genellikle G. Németh tarafından yapılan çalışmada gösterilen 8 maddeyi esas almaktadır (NÉMETH 1980-1981). Németh'ten sonra yapılan çalışmalarda da (FRIEDMAN 2002, HASAN 1997, ECKMANN 1960; GÜNŞEN 2009) büyük oranda tekrarlanan ve bazı eklemeler yapılan bu 8 temel madde şunlardır:

1. Kelime sonunda dar ünlülerden sadece /i/ vardır: *alti, kuzi, küpri, başi*
2. Geçmiş zaman eki **-miş** sadece tek varyantlıdır: *almış, olmuş, ulmuş*
3. İlk ünlüden sonra gelen /i/ seslerinin yerine /ı/ bulunur: *benim, evimin, verdim*
4. ö, ü seslerinin o ve u ile karşılanması yaygındır: *soz 'söz', uldi 'öldü'*
5. **a/e** varyantlı bazı ekler, kalın ünlülü kelimele de sadece /el/ şeklinde eklenir. Bunun tersi olan durumlar da vardır: *açarler, varse; demişlar, bilsa*
6. **ö > ü/u** yaygındır: *bülüük, küpek, ürdek; uç, urdek*
7. Ünlüden sonra gelen /g/ sesi korunmuştur: *agız, degirmen, agaç, urdege*
8. Şimdiki zaman için **-(I)yor** eki kullanılmaz. **-y** eki ve **-(V)r** eki yaygındır: *ağlaysın, yapay, taraniy; derim* (NÉMETH 1980-1981: 121-128)

Bunların dışında da ağız adacıklarına göre karakteristik özellikler ortaya çıkar. Örneğin:

9. Kosova'da ve Makedonya'nın batısındaki bazı ağızlarda ince ünlü kelimelerde **k > ç** (*çüpek 'köpek', çeçi 'keçi', çelime 'kelime'; içi 'iki', aşcer 'asker', zıçır 'zikir'; ilç 'ilk', diç- 'dikmek'*) ve **g- > c-** (*cün 'gün', cibi 'gibi'; hanci 'hangi', cülce 'gölge'*) değişmesi olur (HAFIZ 1985, 127-129)

10. 'Bir yöne doğru hareket (yönelme)' ve 'konum (bulunma)' ifadeleri için **+DA** ekinin kullanılması: *Üşçüp'te cidam 'Üsküp'e gidelim'* (FRIEDMAN 2002, 458)

11. Emir-istek kipinin 1. çokluk kişi çekiminde seyrek olarak da olsa **-AIİK** ekinin kullanılması: *"biraz ramazani hem bayrami konuş-alık X, 292"; "ama şimdi zamanımızdır cene dün-elik ceriye (XII, 49)"* (İGCİ 2010, 64)

Batı Rumeli Türkçesinin Ayırıcı Özelliklerinden Arkaik-Periferik Olanları:

Yukarıdakilerden bir kısmı arkaik, bir kısmı periferik, bir kısmı da hem periferik hem arkaik olan özelliklerdir.

Tarihî ağız özelliklerini belirlemek için periferik özellik olması yeterli değildir. Örneğin; Yaşayan Batı Rumeli Türkçesinin en karakteristik özelliklerinden biri de kelime başında **g- > c-**, **k- > ç-** değişmeleridir. Bu değişmenin ne zaman meydana geldiği tam olarak bilinmemektedir. Batı Rumeli sahası dışında Kuzeydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'daki bazı ağızlarda da görülür (KARAHAN 1996, 100). Kuzeydoğu Anadolu'da: Rize *çol 'göl', çit- 'gitmek', çimse 'kimse'* (GÜNAY 1977, 88); Trabzon *çit- 'gitmek', çez- 'gezmek', cün 'gün', çömür 'kömür', çöprü 'köprü', çim 'kim'* (DEMİR 2006-I, 231-234). Doğu Anadolu'da: Erzurum-İspir/Tortum/Nayman *cözi çimseyi cörmir çi 'gözü kimseyi görmüyor ki'* (GEMALMAZ 1978-I, 152). Hatta Doğu Anadolu'da olup Batı Grubu ağızlarına dâhil edilen Malatya'nın Akçadağ ilçesinde de bu değişme vardır: Malatya-Akçadağ *ceder 'gider', cibi 'gibi', çüpek 'köpek'* (BAŞDAŞ, 5-6).

g > c, k > ç değişmeleri, uç noktalardaki üç bölgede görülmesinden dolayı periferik olsa da, arkaik değildir. Eski Anadolu Türkçesinde de, Eski Türkçede de örneğine rastlanmamaktadır. Bu özelliğin Rumeli Türkçesinde hangi yüzyılda (XIV mü, XV mi, XVII mi vs.) gerçekleştiğini, sadece periferik özellik yöntemiyle açıklayamayız. Ancak iki varsayımdan söz edebiliriz: 1. Üç ağız eskiden aynı ağız konuşurlarken **g > c, k > ç** olmuş ve bunlar uç bölgelere gidince ilgili özelliklerini korumuş ve gittikleri yerlere taşımış da olabilirler, 2.

⁴ Bununla birlikte, elbette Rumeli ağızları deyince standart ve birbirine benzeyen tek bir diyalekten bahsedilemez. Bölgeye gelen Türklerin çıkış noktaları ve geliş tarihleri farklı olduğundan muhtelif ağızlarla karşılaşılır.

Birbirleriyle eskiden aynı değilken her üç bölgede ayrı dönemlerde bağımsız olarak bu değişim gerçekleşmiş de olabilir. Bu tür durumlarda ilgili değişimin tarihî dönem metinlerinde ilk örneklerini hangi yüzyılda görebilsek, şimdilik ancak o yüzyılı esas almak zorunda kalırız. Nitekim **g- > c-** değişmesinin bilinen en eski örnekleri XVII. yüzyıla kadar uzanmaktadır.⁵

Hem periferik hem de arkaik olan unsurlar ise, o özelliğin, ilgili periferik ağzların henüz birbirinden ayrılmadığı dönemlerde bile gerçekleşmiş olduğunu varsayımsal olarak kanıtlayabilir.

1. -miş Ekinin Tek Varyantlı Olması

Batı Rumeli Türkçesinde bu ek tek şekillidir. Sadece *-miş* şekliyle kullanılır (AHMED 2006, 32). Ölçünlü Türkiye Türkçesinde ise ünlü uyumlarına giren bu ekin 4 varyantı vardır: *-miş, -miş, -muş, -müş*. Türkiye Türkçesi ağzlarının Doğu grubu ile Kuzeydoğu grubunda da tek varyantlı olarak kullanılır. Yani *-miş* ekinin tek varyantlığındaki paralellik bakımından bu üç ağız bölgesi (Batı Rumeli / Doğu / Kuzeydoğu) periferik özellik taşımaktadır.

Batı Rumeli'de

Makedonya: *kalmış, olmuş, gülmiş* (ECKMANN 1960, 190); *içmiş, kalmış, koymış, süğmiş* (AHMED 2006, 32); Kosova: *ugramışım, üpmişim, kırmışık, ugraşmışık* (JABLE 2010, 109); *almışım tutulmuşım, duymışın, düşmüş, konuşmuşık* (İGCİ 2010, 58)

Kuzeydoğu Anadolu'da

Leyla Karahan, Kuzeydoğu grubu ağzlarının özellikleri arasında saydığı bu ekin tek şekilli olmasının Doğu grubu ağzlarına göre daha sistemli olduğunu söyler (KARAHAN 1996, 47).

Artvin: *oğumış, olmuş, gitmamişuğ* (KARAHAN 1996, 47); Rize: *almışık, gömişik, almışsız, sormışsunuz* (KARAHAN 1996, 47); Trabzon : *kokmuş, uyanmışlar, almışum* (KARAHAN 1996, 47)

Doğu Anadolu'da

Bingöl: *sırmışsız* (KARAHAN 1996, 48); Diyarbakır: *kalmış* (KARAHAN 1996, 48); Elazığ: *bulmuş* (KARAHAN 1996, 48); Kars: *ğırılmış* (KARAHAN 1996, 48); Erzurum: *çalışmışem, bulmuşuğ* (KARAHAN 1996, 48)

Tek varyantlı olan (-miş) mi yoksa 4 varyantlı olan (-muş, -miş, -muş, -müş) mi arkaiktir?

-miş ekinin eskiden 4 varyantlı iken bazı ağzlarda ünlü uyumu bozularak tek varyantlı hâle mi geldiği, yoksa eskiden tek varyantlı iken birçok ağızda ünlü uyumuna girerek 4 varyantlı mı olduğu sorusunun cevabı açıktır. Eski Türkçe döneminde de Orta Türkçe döneminde de bu ek ünlü uyumuna uymamaktadır. Yani 4 varyantlı olması daha sonra gerçekleşmiştir. Tek varyantlı olan **-miş** şekli daha eskidir.

Tek varyantlı olarak hem Batı Rumeli, hem Kuzeydoğu hem de Doğu Anadolu ağzlarında **-miş** şeklinde kullanılması, acaba o bölgelerde eklerin dar ünlüleri hep tek varyantlı mıdır sorusunu akla getirebilir. Eğer öyleyse, bu arkaizm örneği değil, sadece bir tesadüf de olabilir. Konuya bu açıdan bakıldığında, ilgili ağzlarda başka dar ünlülü eklerin üç veya dört varyantlı olduğu görülür. Örneğin Batı Rumeli ağzlarında belirli geçmiş zaman 1. teklik kişi çekimini ünlü uyumuna girmiş olarak buluruz: *başladım, çegırdım, büldüm, doldordom* (JABLE 2010, 105); *dogdum, dündüm, unuttum, yaptım* (İGCİ 2010, 59); *aldım, uyurdum, düşündüm* (AHMED 2006, 39-40). Kuzeydoğu ve Doğu Anadolu ağzlarında da bu durumlarda çok varyantlı kullanımlar vardır: Rize *dedim, gel-dim, aldum, tokudum* (GÜNAY 1977, 48-149), Trabzon *birakdım, verdim, vurdum, gördüm; atdum, verdum* (DEMİR 2006, 384-392); Diyarbakır-

⁵ Evliya Çelebi'nin Rumeli'deki gözlemlerinde yörenin ağzı ile yazıya geçirdiği konuşma cümlelerinde görülmektedir: *cün 'gün'* (EÇS. V.20a), *cel- 'gelmek'* (EÇS. VI.88a), *çelam 'kelam'* (EÇS. VI.88a).

Çüngüş/Çermik açtım, dedim, düştüm (ÖZÇELİK-BOZ 2001, 106); Erzurum aldım/aldum, başladım, ohudum, geldim, gördüm (GEMALMAZ 1978, I, 347) Yani, söz konusu periferik kollarda –miş ekinin tek varyantlı olması, o ağızlarda benzer bütün eklerin tek varyantlı olmasından veya ilgili ağızlarda *ı*, *u*, *ü* ünlülerinin kullanılmamasından dolayı değildir. Eski şekli korumasındandır.

Bilindiği gibi, bu ek, Eski Anadolu Türkçesinde **-miş/-miş** varyantlarıyla okunagelmektedir. Yuvarlak ünlülü şekilleri yoktur: *düşmişsin, itmişsin, düzmiş, uydurmuş* (GÜLSEVİN 1997, 82-83). Eski Türkçe dönemi eserlerinde de **/u/** ve **/ü/**lü varyantları görülmez. Köktürkçede *körmüş, birmiş* (Köl Tigin-Doğu 8) (TEKİN, 1968, 233); Eski Uygurcada *togmuş tüşmiş* (Altun Yaruk 99/11) (KAYA 1994, 106); Karahanlıcada *körmüş* (Kutadgu Bilig 2367) (ARAT 1979, 250) vs. tarzında okunagelmektedir. Eski Anadolu Türkçesinin devamı olan günümüz Türkiye ağızlarından “Kuzeydoğu Grubu” ile “Doğu Grubu”nda da standart olarak sadece **-miş** şeklinde kullanılmaktadır: *olmuş, varmış, çurumüş; durmuş, düşmüş, almış* (KARAHAN 1996, 47-48). Bu durum, Batı Rumeli ağızlarındaki tek varyantlı **-miş** eki için yabancı bir etki arama gereğini de ortadan kaldırmaktadır.

Türkiye Türkçesinin üç periferik ağızında sadece tek varyantlı olarak **-miş** şeklinde kullanılan bu ekin tarihî dönemlerde (Eski Anadolu Türkçesi, Karahanlıca, Eski Uygurca Köktürkçe) 2 varyantlı (**-miş, -miş**) okunması konusuna gelince: Aslında Eski Türkçede bu ekin sadece **-miş** şeklinde tek varyantlı kullanıldığı Köktürkçenin imlasından anlaşılmaktadır. Bu konudaki görüşlerimi daha önce başka bir makalemde yazmıştım (GÜLSEVİN 2009, 54). Arap harfli ve Uygur harfli metinlerde **/ı/** ve **/i/** seslerinin aynı şekilde yazıldığı, ikisini birbirinden ayıracak herhangi bir işaret bulunmasa da, Köktürkçede bu ekin sadece ince ünlülü bulunuyor olması gerektiği metinlerin imlasından anlaşılmaktadır. **/ı/** ve **/i/** sesleri için tek bir işaret bulunan Köktürkçede ünsüzlerin ince ve kalın sıradan varyantları vardır. *Art sıradan* ünlülerin komşuluğundaki **/s/** için farklı işaret, *ön sıradan* ünsüzlerin yanındaki **/s/** için farklı işaret kullanılmıştır ve anlatılan geçmiş zaman eki **-miş** de, art sıradan kelimelerde bile genellikle **/s/** harfinin *ön sıradan* varyantı ile kaydedilmiştir: *kılınmış-kılınmis* (KT Doğu 1). “Geçmiş zaman sıfat-fiili eki {-mlş} Bilge Kağan yazıtında genellikle /ş/ harfi ile, fakat Kül Tigin yazıtı ile öbür runik metinlerde ön /s/ harfi ile yazılmıştır. Bu yazım {-mlş} ekinin Orhon Türkçesinde genellikle ünlü uyumu kurallarına uymadığını gösterir.” (TEKİN 2003, 32). Bu imla özelliği, **-miş** ekinin ünlüsünün ince olduğunun göstergesidir.

Kaldı ki, bugün bile bazı Anadolu ağızları ile Batı Rumeli ağızlarında tek şekilli olması da, Köktürkçe metinleri anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Bu bilgi, tarihî ağızlar açısından bizi şu doğruya götürür: XVII. yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi ağızlarında geçmiş zaman eki tek varyantlı olarak **-miş** şeklinde kullanılmaktaydı.

2. V g V (Ünlüden Sonra Veya İki Ünlü Arasında Patlayıcı Damak Sesi /G/) *ogul, ağız*

Türk dilinin tarihî yazı dillerinde iki ünlü arasında patlayıcı damak sesi **/G/** bulunabilmekteydi: Köktürkçe *ogul* (Köl Tigin-Doğu 1) (TEKİN 1968, 232), Eski Uygurca *ogul* (Altun Yaruk 544/1) (KAYA 1994, 292), Karahanlıca *ogul* (Kutadgu Bilig 286) (ARAT 1979, 25), Harezmi Türkçesi *ogul* (Nehcü'l-Ferâdis 18-12) (ECKMANN 1995, 14). XIII. yüzyıldan sonra Oğuzcaya dayalı ürünler veren Eski Anadolu Türkçesinde de bu ses yazıda görülmektedir: Kitab-ı Günya *ogul* (155a.11) (AKKUŞ 1995, 391), Süheyl ü Nevbahar *bogazlan-* (2213) (DİLÇİN 1991, 337). XVI. yüzyıldan sonra Osmanlı yazı dilinde de bu ses imlada gösterilmiştir. Çağdaş Türkiye Türkçesi yazı dilinde (istisnalar hariç) “ğ” harfi ile yazılan bu ses, ölçünlü telaffuzda sızıcılaşarak ünlüyü uzatmak suretiyle kaybolmuş veya ikiz ünlüye dönüşmüştür.

Batı Rumeli Türkçesi ağızlarında bu ünsüz, Eski Türkçede ve Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi, **/G/** olarak korunmuştur. Karakteristik olarak **/G/** korunmuş olmakla

birlikte bazı özel çevre şartlarında değişmiş istisnai şekiller de vardır: *güvercin, kavun; dil~del* 'değil' (İGCİ 2013, 1725-1726).

G. Hazai, /G/ sesinin tarihî Rumeli ağzlarında da kullanılmakta olduğunu, komşu dillere geçen kelimelerden bunun anlaşılabilirliğini göstermiştir. Makalesinde Sırpça-Hırvatçaya girmiş Türkçe kelimelerde /G/ ünsüzünün olduğunu, Bulgarcaya geçenlerde ise bulunmadığını; yani ünlülerin yanındaki /g/ sesinin durumuna göre Sırpça-Hırvatçaya geçen kelimelerin Batı Rumeli ağzlarından, Bulgarcaya geçenlerin ise Doğu Rumeli ağzlarından alındığını belirlemiştir (HAZAI 1960, 206-207).

Türkiye Türkçesi ağzlarından özellikle Kuzeydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu ağzlarında da aynı çevre şartlarında /G/ ünsüzünün korunması karakteristiktir. Üç bölgelerdeki her üç grupta da bulunması bakımından periferik olan bu özellik, aynı zamanda arkaik de olduğu için, arkaik-periferik bir özelliktir.

Batı Rumeli'de

Kosova *agır, sogan* (JABLE 2010, 17); Kosova-Vıçitırım *aga, düğün* (İGCİ 2010, 174); Kosova-Priştine *dogduği* (HASAN 1997, 59); Kosova-Mamuşa *dag, dogum, ağaç* (SARI 1999, 711); Makedonya-Dinler *ağaç, degenek, urdege* (ECKMANN 1960, 190); Makedonya-Gostivar, *bağlan-, ağız* (HASAN 1997, 59, 71); Bulgaristan *ağaç, ogul, bogaz* (NEMETH 1980-1981, 127); Bulgaristan-Vidin *aga, dogri, ağır, bogday oğlan* (NEMETH 2014, 77); *düğün, ogul, yogurt* (GÜLENSOY 1984, 121).

Kuzeydoğu Anadolu'da

Kuzeydoğu Anadolu grubunda genellikle sızıcılaşarak ğ, v, y ünsüzlerine dönmüş olmasına rağmen III. alt grubunda ve II. alt grubunun bazı yerlerinde sızıcılaşmaya karşı koymuştur (KARAHAN 1996, 101).

Rize *aga, eger, degdur-* (GÜNAY 1977, 88), Artvin *diger, çiğit, degenag* (KARAHAN 1996, 101)

Doğu Anadolu'da

Doğu Anadolu ağzlarının belirleyici özelliklerindedir.

Urfa-Merkez *oğlan, yogirt* (ÖZÇELİK 1997, 42); Urfa-Siverek *ögüt-, bugday, bağlı, düğün* (ÖZÇELİK 2009, 261); Diyarbakır *bagarsugini, oğlumi* (ERTEN 1994, 6); Diyarbakır-Çüngüş ve Çermik *bag, bugday, oğlum, dag* (ÖZÇELİK 2001, 55); Kars-Arpaçay *ogul* (OLCAY 1976, 138); Erzurum *bugda* (GEMALMAZ 1978-III, 50); Bingöl *dögdi, begler* (KARAHAN 1997, 29); Elazığ-Ağın *degmez, béginden* (BURAN 1997, 178); Artvin-Yusufeli-Uşhum *geğir-, egi-, seğırt-* (TURAN 2006, 26).

VIII. yüzyıldaki Köktürkçe metinlerden beri iki ünlü arasında varlığını bildiğimiz patlayıcı damak ünsüzü /G/, X. yüzyılda da, XV. yüzyılda da, XVII. yüzyılda da Batı Rumeli Türkçesinde /G/ olarak yaşamış olduğu için bugün /G/ şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

SONUÇ

1. Periferik özellikler tarihî dönemleri anlamamızda çok yardımcı olamaz. Çünkü $g > c$, $k > ç$ değişmesi periferik olarak (Batı Rumeli, Kuzeydoğu Anadolu, Doğu Anadolu ağzları) görülse de Eski Oğuzcanın ve Eski Türkçenin özelliği olmadığından dolayı, tarihin herhangi bir döneminde (XIV. yüzyılda, XV. yüzyılda, XVII. yüzyılda ...) bu bölgelerde ne durumda olduğunu anlayamayız. Sadece iki varsayımdan söz edebiliriz: 1. Üç ağz da eskiden aynı ağzı konuşurlarken $g > c$, $k > ç$ olmuş ve bunlar uç bölgelere gidince ilgili özelliklerini korumuş olabilirler, 2. Birbirleriyle eskiden aynı değilken her üç bölgede ayrı dönemlerde bağımsız olarak bu değişim gerçekleşmiş de olabilir. Bu tür durumlarda ilgili değişimin tarihî dönem

metinlerinde ilk örneklerini hangi yüzyılda görebilirsek, şimdilik ancak o yüzyılı esas almak zorunda kalırız.

2. Ancak arkaik-periferik özellikler, o özelliğin herhangi bir ağzın, tarihteki herhangi bir döneminde de bulunup bulunmadığını tespit edebilmek için en önemli anahtardır. Örneğin; Batı Rumeli, Kuzeydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu ağızlarında periferik olarak görülen tek varyantlı **-miş** geçmiş zaman eki Eski Türkçede de o şekilde olduğu için arkaik-periferik bir özelliktir. Hâl böyle olunca, Batı Rumeli Türkçesinin XVII. yüzyılında da var mıydı sorusuna varsayımsal olarak "evet" cevabını verebiliriz. Kısaca söylemek gerekirse; bugün Batı Rumeli Türkçesinde **-miş** şeklinde tek varyantlı olarak kullanılan ek, Eski Türkçe ile aynı ses yapısını taşımaktadır. Nasıl ki Türkiye Türkçesindeki *baş* kelimesi VIII. yüzyıldaki şekli ile aynı ses yapısını taşıdığına göre X. yüzyılda da, XV. yüzyılda da, XVII. yüzyılda da vs. *baş* şeklinde kullanılıyor olmalı idi; periferik kollardaki arkaik **-miş** eki ve ünlüler arasında patlayıcı damak ünsüzü /G/ de, o ağızların XV. yüzyılında da XVII. yüzyılında da aynı şekilde kullanılmış olmalıdır.

KAYNAKÇA

- AHMED, O. (2006). "Makedonya'nın Ohri-Prespa Yöresinde Konuşulan Türk Ağızlarında Eklerin Varyantları", *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*, İzmir 20106, Bildiriler I, s. 31-42.
- AKKUŞ, M. (1995). *Kitab-ı Gunya*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- ARAT, R. R. (1953). "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Türkiyat Mecmuası*, X, 1953, s. 59-139
- ARAT, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I Metin*, (İkinci baskı) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1979.
- ATALAY, B. (1946). *Bergamalı Kadri, Müyessiret-ül-Ulüm, Tıpkıbasım, Çeviri Yazılı Metin ve Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.
- BAŞDAŞ, C. (1999). "Anadolu ve Kosova Türk Ağızlarında g > c, k > ç Değişmeleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1999*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- BURAN, A. (1997). *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- DEMİR, N. (2006). *Trabzon ve Yöresi Ağızları I*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- DİLAÇAR, A. (1954). "Lehçelerin Yayılma Tarzı ve Türk Dil ve Lehçelerinin Tasnif Meselesi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1954*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 39-58.
- DİLÇİN, C. (1991). *Mes'ud Bin Ahmed, Süheyl ü Neobahar, İnceleme-Metin-Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ECKMANN, J. (1960). "Dinler (Makedonya) Türk Ağzı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1960*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 189-204.
- ECKMANN, J. (1995) (yayınlayanlar S.Tezcan-H.Zülfikar). *Nehcü'l-Feradis I. Metin-II. Tıpkıbasım*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- EMRE, A. C. (1949). *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme)*, Birinci Kitap: Fonetik, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.
- ERTEN, M. (1994). *Diyarbakır Ağzı, İnceleme, Metinler, Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- FRIEDMAN, V. A. (2002). "Makedonya ve Civar Bölgelerde Balkan Türkçesi", *Türkler Ansiklopedisi Cilt 20*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 455-463.
- GEMALMAZ, E. (1978). *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)*, I-II-III Cilt, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- GÜLENSOY, T. (1984). "Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1984*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.88-147.

- GÜLSEVİN, G. (1990). "Göktürk Anıtları İle Yaşayan Üç Lehçemizin (Halaç, Çuvaş ve Saha/Yakut) Tarihi İlgili Düzeni", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1990, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 55-64.
- GÜLSEVİN, G. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÜLSEVİN, G. (2009). "Balkan Türkçesi Çerçevesinde Türk ve Balkan Dillerinin Etkileşimi", *Turkish Studies*, Volume 4/8, Fall 2009, s. 48-64.
- GÜNAY, T. (1977). *Rize İli Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÜNŞEN, A. (2009). "Dil Etkileşimi Açısından Makedonya ve Kosova Türk Ağızları", *Turkish Studies*, Volume 4/8, Fall 2009, s. 225-254.
- HAFIZ, N. (1985). "Kosova Türk Ağızlarında k > ç ve g > c Ünsüz Değişmeleri", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, 23-28 Eylül 1985 İstanbul, Tebliğler I. Türk Dili, Cilt 1, s. 127-129.
- HASAN, H. (1997). *Makedonya ve Kosova Türklerince Kullanılan Atasözleri ve Deyimler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- HAZAI, G. (1960). "Rumeli Ağızlarının Tarihi Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1960, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- İGCİ, A. (2010). *Viçitırın-Kosova Ağzı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri, Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010.
- İGCİ, A. (2013). "Batı Rumeli Türkçesinde İki Ünlü Arasında /g/ ve /g/'", *Turkish Studis, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/9 Summer 2013, s. 1715-1728.
- JABLE, E. (2010). *Kosova Türk Ağızları, İnceleme-Metin-Sözlük*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2010, XIII+478 s.
- KARAHAN, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- KAYA, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk*, Giriş, Metin ve Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ, Z. (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- NÉMETH, G. (1980-1981). "Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1980-1981, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 113-167.
- NÉMETH, G. (2014) (Çeviren Abdurrahman Güzel). *Folklorik ve Dinî Metinler Üzerinde Vidin Türkleri Ağız Araştırmaları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- OKATAN, H. İ. (2013). Südf'nin Şerh-i Bostan'ında Geçen Arkaik Kelimeler, *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, Eylül 2013, Cilt: 5/Yaz, Sayı 19, s. 14-53.
- OLCAY, S., ERCİLASUN, A. B., ASLAN, E. (1976). *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖLMEZ, M. (2003). Çağataycada Eskicil Öğeler Üzerine, , *Mustafa Canpolat Armağanı*, Ankara 2003, s. 135-142.
- ÖZÇELİK, S. (1997). *Urfa Merkez Ağzı (İnceleme, Metinler, Sözlük)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖZÇELİK, S., BOZ, E. (2001). *Diyarbakır İli, Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı (Dil İncelemesi, Metinler, Sözlük)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖZÇELİK, S., BOZ, E. (2009). *Siverek Merkez Ağzı (Dil İncelemesi, Metinler, Sözlük)*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- PEKARSKİY, E. K. (1945). *Yakut Dili Sözlüğü I (A-M)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

-
- SARI, M. (1999). "Kosova'da Türk Birliđinin YerleŖtiđi MamuŖa Ağzı", *Türk Dili* Sayı 571, Ađustos 1999, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 710-713.
- TEKİN, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University.
- TEKİN, T. (2003). *Orhun Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri AraŖtırmaları Dizisi: 9, İstanbul.
- TURAN, Z. (2006). *Artvin İli Yusufeli İlçesi UŖhum Ağzı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türk Dil Kurumu (2011), *Türkçe Sözlük* (11. baskı), Ankara.
- ÜŖENMEZ, E. (2014), *Eski Anadolu Türkçesinde Arkaik (Eski) Öğeler*, Akademik Kitaplar, İstanbul.